

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्त्वे

महत्वाची माहिती

- याचा उल्लेख भाग -4 मध्ये करण्यात आला आहे आणि भारतीय संविधानाच्या 36-51 मधील समावेश आहे.
- संविधानाची 'वेगळी वैशिष्ट्ये' (Novel feature) असे म्हटले जाते.
- आयरिश संविधानाने प्रेरित.
- भारत सरकार अधिनियम, 1935 मध्ये नमूद केलेल्या सूचनांच्या साधनांप्रमाणे.
- मूलभूत अधिकारांसह, त्यांना संविधानाचा विवेक म्हणून संबोधले जाते.
- 'राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्त्वे' हे धोरण तयार करताना आणि कायदे बनवताना राज्याने लक्षात ठेवलेल्या आदर्शांना सूचित करते.
- कायदेशीर, कार्यकारी आणि प्रशासकीय बाबींमध्ये राज्याला या घटनात्मक सूचना किंवा शिफारसी आहेत.
- आधुनिक लोकशाही राज्यासाठी DPSP एक अतिशय व्यापक आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्यक्रम तयार करते.
- संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाचे उच्च आदर्श साकारण्याचे त्यांचे ध्येय आहे. ते 'कल्याणकारी राज्य' संकल्पनेला मूर्त रूप देतात.
- निर्देशक तत्त्वे न्यायप्रविष्ट नसतात, म्हणजेच त्यांच्या उल्लंघनासाठी न्यायालये ते कायदेशीररित्या अंमलात आणू शकत नाहीत.
- त्यामुळे त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारला (केंद्र, राज्य आणि स्थानिक) सक्ती करता येणार नाही.
- तरीसुद्धा, संविधान (अनुच्छेद 37) स्वतः म्हणते की ही तत्त्वे देशाच्या कारभारासाठी मूलभूत आहेत आणि कायदे बनवताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

निर्देशक तत्त्वांच्या तरतुदींचे मोठ्या प्रमाणात वर्गीकरण केले आहे-

- समाजवादी तत्त्वे
- गांधीवादी तत्त्वे
- उदारमतवादी बौद्धिक तत्त्वे

DPSPs मधील काही महत्वाचे कलमे

कलम	तरतूद
38	सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय - न्यायाने व्यापलेली सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित करून लोकांच्या कल्याणासाठी प्रोत्साहन देणे आणि उत्पन्न, स्थिती, सुविधा आणि संधींमध्ये असमानता कमी करणे
39	अनुच्छेद 39: राज्य विशेषतः सुरक्षिततेच्या दिशेने आपली धोरणे निर्देशित करेल a) सर्व नागरिकांच्या उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळवण्याचा अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी

	b) सामान्य हितासाठी समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे न्याय्य वितरण c) संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांच्या एकाग्रतेस प्रतिबंध d) पुरुष आणि स्त्रियांना समान कामासाठी समान वेतन e) जबरदस्तीने गैरवर्तन करण्याविरूद्ध कामगार आणि मुलांचे आरोग्य आणि शक्ती यांचे संरक्षण f) मुलांच्या निरोगी विकासासाठी संधी
39 A	समान न्यायाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि गरिबांना मोफत कायदेशीर मदत पुरवण्यासाठी (42 व्या घटनादुरुस्ती अधिनियम 1976 द्वारे हे जोडले गेले)
40	राज्य ग्रामपंचायतींना स्वयंशासनाचे एकक म्हणून संघटित करण्यासाठी पावले उचलेले
41	बेरोजगारी, म्हातारपण, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत काम करण्याचा, शिक्षणाचा आणि सार्वजनिक मदतीचा अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी
42	कामासाठी आणि प्रसूती मुक्तीसाठी न्याय्य आणि मानवी परिस्थितीची तरतूद करणे
43	ग्रामीण भागात वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्वावर कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल.
43 A	उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग सुरक्षित करण्यासाठी पावले उचलणे. (42 व्या घटनादुरुस्ती अधिनियम, 1976 द्वारे देखील जोडले गेले.)
43 B	स्वयंसेवी निर्मिती, स्वायत्त कामकाज, लोकशाही नियंत्रण आणि सहकारी संस्थांचे व्यावसायिक व्यवस्थापनांना प्रोत्साहन देणे. (2011 च्या 97 व्या सुधारणा कायद्याने समाविष्ट)
44	सर्व नागरिकांसाठी देशभर एकसमान नागरी सुरक्षित करणे.
45	सहा वर्षांचे वय पूर्ण होईपर्यंत सर्व बालकांना बालपणाची काळजी आणि शिक्षण देणे. (86 व्या घटनादुरुस्ती कायदा, 2002 द्वारे सुधारित)
46	राज्य लोकांच्या दुर्बल घटकांच्या विशेषतः अनुसूचित जाती (अनुसूचित जाती), अनुसूचित जमाती (एसटी) आणि इतर दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना प्रोत्साहन देईल.
47	आरोग्यास हानिकारक असलेल्या मादक पेये आणि औषधांच्या वापरावर बंदी घालणे
48	गायी, वासरे आणि इतर दुधाळ आणि मसुदा गोवंशांची कत्तल प्रतिबंधित करणे आणि त्यांच्या जाती सुधारणे
49	राज्य प्रत्येक स्मारकाचे किंवा कलात्मक किंवा ऐतिहासिक हिताचे स्थान संरक्षित करेल.
50	राज्याच्या सार्वजनिक सेवांमधील न्यायव्यवस्थेला कार्यकारिणीपासून वेगळे करणे

51	आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि राष्ट्रांमधील न्याय्य आणि सन्माननीय संबंध राखण्यासाठी; आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि संधि जबाबदाऱ्यांबद्दल आदर वाढवणे आणि लवादाने आंतरराष्ट्रीय विवाद मिटवण्यासाठी प्रोत्साहन देणे
----	--

मूलभूत अधिकार आणि डीपीएसपी मधील संघर्ष: संबद्ध प्रकरणे

1. चंपकाम दोरायराजन विरुद्ध मद्रास राज्य (1951)

- या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिला की मूलभूत अधिकार आणि निर्देशक तत्त्वे यांच्यात कोणत्याही प्रकारचा संघर्ष झाल्यास, मूलभूत अधिकार विजय होईल.
- हे घोषित केले की निर्देशक तत्त्वे मूलभूत अधिकारांच्या अनुषंगाने आणि सहाय्यक म्हणून चालवायची आहेत.
- तसेच संविधान दुरुस्ती कायदा करून संसदेद्वारे मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा केली जाऊ शकते असे म्हटले होते.

2. गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य (1967)

- या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केले की मूलभूत हक्कांमध्ये संसदेद्वारे निर्देशात्मक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी सुधारणा करता येणार नाही.

3. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (1973)

- या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने त्याचा गोलक नाथ (1967) निकाल रद्द केला आणि घोषित केले की संसद संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करू शकते परंतु ती त्याच्या "मूलभूत रचनेत" बदल करू शकत नाही.
- अशा प्रकारे, मालमत्तेचा अधिकार (अनुच्छेद 31) मूलभूत अधिकारांच्या यादीतून काढून टाकला गेला.

4. मिनर्वा मिल्स विरुद्ध द युनियन ऑफ इंडिया (1980)

- या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने पुनरुच्चार केला की संसद संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करू शकते परंतु ती संविधानाची "मूलभूत रचना" बदलू शकत नाही.